

Artikel 6:166 BW: onbekend maakt onbemind?

Mr. N. Peters en mr. M. Goorts, datum 20-11-2012

Datum	20-11-2012
Auteur	Mr. N. Peters en mr. M. Goorts ^[1]
Vakgebied(en)	Verbintenissenrecht / Onrechtmatige daad Ondernemingsrecht / Rechtspersonenrecht Verbintenissenrecht (V)

Art. 6:166 BW wordt vooral toegepast in de klassieke in turba-gevallen. Het artikel leent zich echter ook voor toepassing in situaties waarin rechtspersonen tezamen met andere (rechts)personen onrechtmatig handelen. Ook kunnen onder omstandigheden hun bestuurders, commissarissen, feitelijke beleidsbepalers en aandeelhouders hoofdelijk aansprakelijk worden gehouden. Art. 6:166 BW verdient het dan ook om meer te worden toegepast. Zeker gezien de voordelen die dit artikel biedt. Daar gaan de auteurs in deze bijdrage nader op in, waarbij ook de rol van art. 2:9 BW en de toerekeningsproblematiek niet onbesproken blijft.

1. Inleiding

Het gebeurt regelmatig dat een rechtspersoon, mogelijk in samenwerking met andere (rechts)personen, een onrechtmatige daad pleegt. Daarvan kunnen anderen financieel nadeel ondervinden. De gelaedeerden zullen de verantwoordelijke rechtspersonen en mogelijk ook hun bestuurders, commissarissen, feitelijk beleidsbepalers en/of aandeelhouders (hoofdelijk) willen aanspreken tot vergoeding van de door hen geleden schade. Niet zo lang geleden oordeelde de Rechtbank Rotterdam dat art. 6:166 BW daarvoor als grondslag kan dienen.^[2] Hierna zullen wij inzichtelijk maken onder welke omstandigheden dit artikel kan worden ingeroepen. Daarbij zullen wij ook de voordelen van deze route bespreken.

2. Het artikel en zijn rationale

Art. 6:166 BW luidt als volgt:

- “1. Indien één van tot een groep behorende personen onrechtmatig schade toebrengt en de kans op het aldus toebrengen van schade deze personen had behoren te weerhouden van hun gedragingen in groepsverband, zijn zij hoofdelijk aansprakelijkheid indien deze gedragingen hun kunnen worden toegerekend.
2. Zij moeten onderling in gelijke delen in de schadevergoeding bijdragen, tenzij in de omstandigheden van het geval de billijkheid een andere verdeling vordert.”

Vooropgesteld moet worden dat het niet gaat om een kwalitatieve aansprakelijkheid voor gedragingen van een ander. Nee, diegene die tezamen met anderen schade toebracht is hoofdelijk aansprakelijk voor die schade als hij toerekenbaar deelnam aan de groepshandeling(en) terwijl de kans op het aldus toebrengen van de schade hem van de handeling(en) in groepsverband had behoren te weerhouden.^[3] Diegene die deelnam aan de groepshandeling(en) pleegt dus een eigen onrechtmatige daad.^[4]

Art. 6:166 BW is opgenomen om buiten twijfel te stellen dat degene die samen met anderen een onrechtmatige daad pleegt zich niet aan aansprakelijkheid kan onttrekken met een beroep op het ontbreken van causaal verband tussen zijn gedraging en de door de benadeelde geleden schade.^[5] Op deze wijze wordt getracht te verzekeren dat een benadeelde altijd iemand aansprakelijk kan stellen in (enigszins ongrijpbare) situaties waarin een aantal personen een sfeer heeft geschapen waarin schade is berokkend.^[6] Dus ook als onbekend is wie de schade heeft veroorzaakt.^[7]

3. Vereisten voor aansprakelijkheid

De gelaedeerde kan degene die heeft deelgenomen aan de verweten handeling aanspreken op grond van art. 6:166 BW, indien wordt voldaan aan de volgende vereisten:

- a. er moet sprake zijn van een handelen in groepsverband;
- b. de kans op het toebrengen van de schade had de aangesprokene van zijn deelname aan de gemeenschappelijke gedragingen behoren te weerhouden;
- c. de deelneming moet als een onrechtmatige daad kunnen worden toegerekend; en
- d. de handeling die *de facto* schade toebracht moet een onrechtmatige daad jegens de benadeelde opleveren.^[8]

Deze vier vereisten bespreken wij hierna kort.

a. Er moet sprake zijn van een handelen in groepsverband

Degene die wordt aangesproken (hierna ook wel: de deelnemer) moet in groepsverband gehandeld hebben. Daartoe moet volgens de literatuur worden voldaan aan een objectief en een subjectief criterium.^[9]

Er is voldaan aan het objectieve criterium als de deelnemer een bijdrage heeft geleverd aan de gedraging of gedragingen die het gevaar voor schade hebben doen ontstaan. Oftewel, degene die wordt aangesproken moet hebben deelgenomen aan de activiteit(en) in groepsverband. Maar de deelnemer hoeft niet per se een fysieke of actieve bijdrage hebben geleverd. Ook een passieve houding (niet ingrijpen), een ondersteunende rol of psychische bijstand kan voldoende zijn voor aansprakelijkheid.^[10] Niet vereist is dat de gedragingen zich manifesteren als een eenheid naar tijd en plaats.^[11]

Er is voldaan aan het subjectieve criterium als de deelnemers bewust gezamenlijk zijn opgetreden bij de actie die de schade heeft veroorzaakt. Opzet tot het toebrengen van schade is niet vereist.^[12] Wel is op zijn minst nodig dat blijkt van bewustzijn bij de individuele deelnemer dat anderen naast hem met hetzelfde bewustzijn van gemeenschappelijk optreden betrokken zijn geweest bij de gedragingen in groepsverband.^[13] Er moet dus een soort van consensus bestaan ten aanzien van het handelen.

Het in de literatuur geformuleerde objectieve en subjectieve criterium komt in de rechtspraak niet, althans niet met zoveel woorden, terug. Er is in ieder geval meer nodig dan een toevallige samenloop van gedragingen van verschillende personen. Twee elkaar onbekende mannen die tegelijkertijd hun onaangeliende honden uitlieten vormden derhalve geen groep.^[14] Hetzelfde gold voor een aantal personen dat gezamenlijk van het café naar huis liep en van wie er één geheel buiten de anderen om een vechtpartij uitlokte.^[15] In het algemeen vereist de rechtspraak een vorm van samenwerking tussen de groepsleden of afstemming van hun gedragingen.^[16]

b. De kans op het toebrengen van de schade had de aangesprokene van zijn deelname aan de gemeenschappelijke gedragingen behoren te weerhouden

Het gegeven dat er in groepsverband is gehandeld brengt niet automatisch aansprakelijkheid mee. Zo stelde de minister in de memorie van toelichting:

“[d]e kans op het aldus toebrengen van schade moet zodanig zijn geweest, dat zij de tot de groep behorende personen had behoren te weerhouden van hun gedragingen in groepsverband. Dit impliceert dat alleen hij aansprakelijk kan zijn, die wist of behoorde te begrijpen dat het groepsoptreden het gevaar schiep voor schade zoals die in concreto is toegebracht. Zo zal een deelnemer aan een relletje niet aansprakelijk zijn voor de gevolgen van een dodelijk schot, als hij redelijkerwijs niet kon begrijpen dat één der aanwezigen een schietwapen bij zich had of zodanig wapen zou gebruiken. Zo zal ook in geval van zaaksbeschadiging bij een volksoploop het enkele deelnemen aan die oploop niet voldoende zijn voor aansprakelijkheid.”^[17]

De deelnemers aan het handelen in groepsverband moeten de kans op het toebrengen van de ontstane schade dus daadwerkelijk hebben voorzien of kunnen hebben voorzien. En vanwege die voorzienbaarheid hadden de individuele deelnemers ieder voor zich moeten afzien van hun (gemeenschappelijke) handelen. Hebben zij dat niet gedaan, dan hebben zij bewust de kans op het toebrengen van de schade aanvaard.

Veelal wordt aangenomen dat een groepsgenoot niet aansprakelijk is voor onverwachte incidenten en excessieve gedragingen van andere groepsgenoten, omdat de schade die als gevolg daarvan is ontstaan voor hem niet voorzienbaar is geweest.^[18] Zo is een groepsgenoot niet aansprakelijk als één van de deelnemers aan het groepsoptreden zozeer de overwegende karakteristiek van dat groepsoptreden te buiten gaat dat daarvoor in redelijkheid geen aansprakelijkheid kan worden aangenomen.^[19] Ofschoon dit in lijn oogt met de hiervoor geciteerde passage uit de parlementaire geschiedenis stellen wij hier de vraag of het niet zuiverder zou zijn om de excessen af te scheiden van de algemene groepsgeleding als dat exces te onderscheiden schade heeft veroorzaakt. Zo kan worden geoordeeld dat er geen gemeenschappelijk bewustzijn bestond voor dat exces, waardoor er voor dat exces ook geen sprake is van een handelen in groepsverband. Aan de vraag naar voorzienbaarheid komt men ten aanzien van dat exces dan niet meer toe.

c. De deelneming moet als een onrechtmatige daad kunnen worden toegerekend

De deelname aan het groepsoptreden moet in de zin van art. 6:162 lid 3 BW kunnen worden toegerekend aan de individuele deelnemer.

d. De handeling die de facto schade toebracht moet een onrechtmatige daad jegens de benadeelde opleveren

De handeling of handelingen die de schade feitelijk hebben veroorzaakt moeten jegens de benadeelde een onrechtmatige daad in de zin van art. 6:162 lid 2 BW opleveren. Daarbij maakt het niet uit of die onrechtmatige daad aan de dader(s) kan worden toegerekend.^[20] Evenmin hoeft de dader te worden geïdentificeerd.

Voorts mag de onrechtmatige daad door meer dan één persoon zijn gepleegd, ofschoon de wettekst anders doet vermoeden. Het kan zelfs zo zijn dat geen van de afzonderlijke handelingen als zodanig een onrechtmatige daad oplevert, maar de handelingen tezamen wel. De schade mag dus ook zijn toegebracht door meer dan één persoon of door alle groepsleden gezamenlijk.^[21] Verder kunnen diegenen die in groepsverband hebben gehandeld verschillende (soorten) schade hebben veroorzaakt. Ook dat maakt niet uit.^[22] In alle gevallen kunnen de groepsleden hoofdelijk aansprakelijk worden gehouden voor de totale schade, behoudens schade die het gevolg is van niet voorzienbare excessen.^[23]

Nu de vereisten voor aansprakelijkheid zijn beschreven, onderzoeken wij hierna of rechtspersonen ook aansprakelijk kunnen worden gehouden op grond van art. 6:166 BW.

4. Kunnen rechtspersonen een onrechtmatige daad in groepsverband plegen?

Daartoe moeten wij in de eerste plaats bekijken of art. 6:166 BW van toepassing kan zijn op alle soorten handelen in groepsverband of dat zijn reikwijdte beperkt is tot bepaalde soorten gedragingen. Startpunt bij ons onderzoek is de parlementaire geschiedenis. Die is echter niet eenduidig. Zo noemde de wetgever voor de toepassing van art. 6:166 BW alleen voorbeelden van fysieke onrechtmatige daden. Denk aan baldadigheden, relletjes, overlijden als gevolg van pistoolschoten en schade ontstaan tijdens (uit de hand gelopen) demonstraties.^[24] Dat zijn de klassieke *in turba*-gevallen.

Uit de gegeven voorbeelden mag echter niet worden afgeleid dat art. 6:166 BW slechts van toepassing is op fysieke handelingen. Zo beperkt de tekst van art. 6:166 BW noch de parlementaire geschiedenis zijn toepassingsbereik expliciet tot bepaalde categorieën handelingen. Reeds hierom lijkt art. 6:166 BW van toepassing voor alle soorten handelingen. Die gedachte is temeer gerechtvaardigd wanneer men bedenkt dat art. 6:166 BW een uitwerking is van de algemene regel dat iedere gedraging in strijd met de zorgvuldigheid die het maatschappelijk verkeer betaamt tot schadevergoeding verplicht en deze zorgvuldigheidsnorm, die dus ten grondslag ligt aan art. 6:166 BW,^[25] geen beperkingen oplegt ten aanzien van het soort gedrag. Zodoende vallen alle gedragingen, zowel fysiek als anderszins, binnen het bereik van art. 6:166 BW.^[26]

Daarmee komt de vraag voor te liggen of rechtspersonen ook een onrechtmatige daad in groepsverband kunnen plegen.

Hoewel art. 6:166 BW – net als de meeste andere vermogensrechtelijke bepalingen uit ons BW – alleen spreekt van ‘personen’, ziet dit artikel ons inziens zowel op het handelen van natuurlijke personen als rechtspersonen. Wij laten ons hier leiden door art. 2:5 BW. Dat artikel bepaalt dat een rechtspersoon wat het vermogensrecht betreft gelijk staat met een natuurlijk persoon, tenzij uit de wet het tegendeel voortvloeit.^[27] Dat laatste is echter niet aan de orde.^[28] Derhalve valt ook het handelen

van rechtspersonen binnen het bereik van art. 6:166 BW.^[29] Het tegendeel zou overigens ook niet stroken met het gegeven dat rechtspersonen onrechtmatig kunnen handelen en daarvoor aansprakelijk kunnen zijn.

Het voorgaande maakt het vonnis van de Rechtbank Almelo van 22 februari 2006 onbegrijpelijk. In die zaak oordeelde de rechtbank dat art. 6:166 BW alleen ziet op fysieke onrechtmatige daden. Derhalve konden de betrokken rechtspersonen niet als 'groep' aansprakelijk worden gehouden voor het verzenden van valse facturen.^[30] Het gerechtshof te Arnhem^[31] en de Rechtbank Rotterdam^[32] oordeelden daarentegen – wat ons betreft dus terecht – dat ook rechtspersonen hoofdelijk aansprakelijk konden worden gehouden ex art. 6:166 BW voor het verzenden van spam respectievelijk spookfacturen.

Wanneer rechtspersonen dus tezamen met andere (rechts)personen handelen en dat handelen schade heeft veroorzaakt, kunnen die rechtspersonen – net als natuurlijke personen – hoofdelijk aansprakelijk worden gehouden op grond van art. 6:166 BW wanneer wordt voldaan aan de hiervoor in paragraaf 3 geformuleerde vereisten.

5. Kunnen bestuurders, commissarissen, enz. ook aansprakelijk zijn ingevolge art. 6:166 BW?

Nu wij hebben vastgesteld dat rechtspersonen ook een onrechtmatige daad in groepsverband kunnen plegen, rijst de vraag of hun bestuurders, commissarissen, feitelijk beleidsbepalers en eventueel aandeelhouders^[33] op grond van art. 6:166 BW (tegelijk) naast die rechtspersoon hoofdelijk aansprakelijk kunnen zijn tot vergoeding van de schade.

Die vraag is relevant, omdat er situaties voorstelbaar zijn dat deze personen een rol hebben gespeeld bij de verweten handeling(en). Zo kunnen zij de handeling(en) hebben verricht of hebben gefaciliteerd. Ook is het mogelijk dat zij het achterliggende plan hebben bedacht, maar verder niet betrokken zijn geweest bij de uitvoering van dat plan. Wij kunnen ons voorstellen dat een benadeelde zijn pijlen in zulke situaties ook wil richten op de betrokken natuurlijke persoon of personen. Hierna onderzoeken wij of dat mogelijk is.

Als rechtssubject – zelfstandige drager van rechten en plichten – kan een rechtspersoon overeenkomsten aangaan en onrechtmatige daden plegen. Dat wordt *de facto* natuurlijk niet gedaan door de rechtspersoon zelf, die op zich niet meer is dan een juridische fictie, maar door natuurlijke personen.

Het wezen van de rechtspersoon brengt evenwel mee dat een benadeelde de bestuurder, commissaris, feitelijk beleidsbepaler en aandeelhouder in beginsel niet in privé kan aanspreken, tenzij deze een hun persoonlijk toe te rekenen onrechtmatige daad jegens hem hebben begaan.^[34] Dat laatste is echter precies wat art. 6:166 BW veronderstelt.

In het geval van art. 6:166 BW gaat het immers om een individuele aansprakelijkheid van de natuurlijke persoon of rechtspersoon die heeft deelgenomen aan het handelen van de groep. Met andere woorden: de bestuurder, commissaris, feitelijk beleidsbepaler of aandeelhouder pleegt een eigen onrechtmatige daad door tezamen met de rechtspersoon of rechtspersonen (en eventueel anderen) deel te nemen aan de groepshandeling(en) waar de kans op het aldus toebrengen van de schade hem daarvan had

behoren te weerhouden.

Die personen zijn aansprakelijk als wordt voldaan aan de hiervoor in paragraaf 3 geformuleerde vereisten. Hierna zullen wij inzichtelijk maken dat die vereisten, afhankelijk van de omstandigheden van het geval, geen barrière hoeven te vormen.

a. Er moet sprake zijn van een handelen in groepsverband

Voor de toepassing van art. 6:166 BW moet eerst worden bekeken in welke situaties voor de bestuurder, commissaris, feitelijk beleidsbepaler en aandeelhouder kan worden aangenomen dat zij tezamen met de rechtspersoon hebben gehandeld. Daarbij onderscheiden wij een drietal (theoretische) situaties.^[35]

In de eerste situatie hebben voornoemde personen – eventueel naast handelingen als functionaris van de rechtspersoon – ook in een andere hoedanigheid gehandeld.

In de tweede situatie hebben zij naar buiten toe gehandeld in de hoedanigheid van functionaris van de rechtspersoon. Dan moet in het licht van alle omstandigheden van het geval worden beoordeeld of dat handelen in het maatschappelijk verkeer heeft te gelden als (eigen) gedraging van de rechtspersoon of niet.^[36] Het gaat er dus om hoe de handeling in het maatschappelijk verkeer feitelijk wordt beschouwd.^[37] Een dergelijke maatstaf biedt een oplossing voor het probleem dat een juridische constructie als een rechtspersoon slechts door natuurlijke personen aan het maatschappelijk verkeer kan deelnemen. Toerekening van onrechtmatige gedragingen aan de rechtspersoon wordt dan mede gerechtvaardigd doordat de in feite handelende persoon en de rechtspersoon aan wie dat handelen wordt toegerekend, vanuit het perspectief van de benadeelde tot op zekere hoogte met elkaar zijn te vereenzelvigen.^[38] Daarbij maakt het in beginsel niet uit wie de gedraging heeft verricht.^[39] De Babel-norm kan vervolgens aan de hand van de volgende gezichtspunten nader worden ingevuld.^[40] Als de gedraging niet of nauwelijks is terug te voeren op individualiseerbaar handelen, ligt het voor de hand het handelen te laten gelden als gedraging van de rechtspersoon. Valt dat handelen wel te herleiden tot individuen, dan is de positie van degene die heeft gehandeld relevant. Daarbij is van belang of de betreffende persoon naar buiten toe de indruk heeft gewekt over een zelfstandige verantwoordelijkheid te beschikken. Door velen wordt aangenomen dat het handelen van een functionaris, die deze indruk heeft gewekt en die binnen de formele kring van zijn bevoegdheid is gebleven, heeft te gelden als een gedraging van de rechtspersoon.^[41] De omstandigheid dat de functionaris heeft gehandeld in strijd met zijn instructies, statutaire doelstellingen of de wet staat echter niet in de weg aan de mogelijkheid dat in die situaties ook kan worden aangenomen dat hij heeft gehandeld in de vervulling van de hem opgedragen taak.^[42] Ook het handelen van lagere functionarissen kan hebben te gelden als gedraging van de rechtspersoon, mits de benadeelde ervan mocht uitgaan dat die functionaris over een zelfstandige bevoegdheid beschikte.^[43] Bij het voorgaande moet in ogenschouw worden genomen wat de aard van het handelen was en in hoeverre dat verweven was met de normale bedrijfsuitoefening c.q. de normale activiteiten van de rechtspersoon. Afhankelijk van de omstandigheden van het geval kunnen zich dan de volgende vier scenario's voordoen:

- (i) de handeling of handelingen gelden als gedraging van de rechtspersoon;
- (ii) de handeling of handelingen gelden als gedraging van de rechtspersoon en als gedraging van de natuurlijke persoon;^[44]
- (iii) geen handeling wordt aangemerkt als gedraging van de rechtspersoon; en

- (iv) sommige van de handelingen hebben te gelden als gedraging van de rechtspersoon, andere niet.

In scenario (i) en (ii) kwalificeren de handeling of handelingen alleen als gedraging van de rechtspersoon respectievelijk de handelende natuurlijke perso(o)n(en). Dan kan niet worden gesteld dat zij gezamenlijk hebben gehandeld. Dat kan wel worden betoogd voor scenario (ii) en (iv). In die scenario's hebben de verweten handelingen immers niet exclusief te gelden als gedraging van de rechtspersoon of de handelende natuurlijke perso(o)n(en).

Tot slot kan zich ook de situatie voordoen dat voornoemde natuurlijke personen niet als functionaris van de rechtspersoon naar buiten toe hebben gehandeld, maar wel handelingen hebben verricht of besluiten hebben genomen binnen de vier muren van de rechtspersoon. Zo kunnen zij het plan dat aan het handelen ten grondslag lag hebben bekookstofd. Ook kunnen zij uitvoeringshandelingen hebben verricht zonder dat zij naar buiten zijn getreden als functionaris van de rechtspersoon. Denk bijvoorbeeld aan het verzenden van valse facturen. Ook kan één van hen een (onwetende) andere functionaris, werknemer of eventueel een derde hebben geïnstrueerd om de verweten handeling(en) te verrichten, waardoor inbreuk wordt gemaakt op een recht, dan wel in strijd is gehandeld met een wettelijke verplichting of met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt. Daarvoor kan de rechtspersoon (kwalitatief) aansprakelijk zijn. Ook kunnen die handeling of handelingen hebben te gelden als gedraging van de rechtspersoon.^[45] Vraag is of in zulke gevallen ook mag worden aangenomen dat een bestuurder, commissaris, feitelijk beleidsbepaler of aandeelhouder zelfstandig heeft gehandeld ten opzichte van de rechtspersoon. Dat kan ons inziens in de eerste plaats als de interne handeling van de natuurlijke persoon kan worden onderscheiden van de externe handeling van de rechtspersoon. Dat kan in de tweede plaats als de verweten handeling van de rechtspersoon in het maatschappelijk verkeer ook heeft te gelden als gedraging van de natuurlijke persoon. Daarvan is in ieder geval sprake als die natuurlijke persoon wist of behoorde te begrijpen dat de litigieuze handeling of handelingen een onrechtmatige daad zou opleveren en hij het doel had om er persoonlijk voordeel mee te behalen, waardoor de onrechtmatige daad kan worden aangemerkt als een oogmerk van hemzelf.^[46]

In situatie één, twee (ii) en (iv) en in de laatste situatie kan tevens worden aangenomen dat zowel de rechtspersoon als de bestuurder, commissaris, feitelijk beleidsbepaler en/of aandeelhouder een bijdrage hebben geleverd aan de gedraging of gedragingen die het gevaar voor schade hebben doen ontstaan. Daarmee is ook voldaan aan het objectieve criterium voor handelen in groepsverband.

Vervolgens komt de vraag voor te liggen of ook kan worden voldaan aan het subjectieve criterium voor handelen in groepsverband. Oftewel, kan er sprake zijn van een gemeenschappelijk bewustzijn? Ten aanzien van de bestuurders, commissarissen, feitelijk beleidsbepalers en/of aandeelhouders onderling, die hebben deelgenomen aan het groepshandelen, kan die vraag zonder meer met 'ja' worden beantwoord. Dat behoeft geen nadere uitleg. Hetzelfde geldt wat ons betreft voor de relatie tussen hen en de rechtspersoon. Zo is de rechtspersoon niet meer dan een juridische fictie wiens 'bewustzijn' gelijk is aan het bewustzijn van de personen die het in zijn organisatie voor het zeggen hebben: een gemeenschappelijk bewustzijn dus.

b. De kans op het toebrengen van de schade had de aangesprokene van zijn deelname aan de gemeenschappelijke gedragingen behoren te weerhouden

Is eenmaal aangenomen dat er sprake is van een handelen in groepsverband, dan komt men toe aan

het tweede vereiste voor aansprakelijkheid ex art. 6:166 BW. De deelnemers aan de groepshandeling(en) moeten de kans op schade, zoals die zich heeft voorgedaan, hebben voorzien. Dat had hen behoren te weerhouden van hun handelen. Mede in het licht van het voorgaande voorzien wij voor dit vereiste geen problemen.

c. De deelneming moet als een onrechtmatige daad kunnen worden toegerekend

Bij de toepassing van het derde en volgende vereiste – dat de deelname aan de groepshandeling door de bestuurder, commissaris, feitelijk beleidsbepaler of aandeelhouder ook aan hen moet kunnen worden toegerekend ex art. 6:162 lid 3 BW – wordt het lastiger. Vraag is namelijk of de verzwaarde aansprakelijkheidsnorm van art. 2:9 BW hier een rol speelt.

Art. 2:9 BW houdt een norm in voor het handelen van een bestuurder van een rechtspersoon bij de vervulling van de hem opgedragen taak. Dat impliceert een beperking van de aansprakelijkheid van de bestuurder voor schade die hij binnen de uitoefening van zijn werkzaamheden heeft toegebracht. De norm van art. 2:9 BW is ook van toepassing als er sprake is van een onrechtmatige daad die is begaan bij de taakvervulling van de bestuurder. Hetzelfde moet worden aangenomen in het daarvan te onderscheiden geval dat de aan de bestuurder verweten onrechtmatige daad in zodanig verband staat met die taakvervulling of uitvoering, dat de strekking van art. 2:9 BW zich tegen een verdergaande aansprakelijkheid verzet.^[47] In die gevallen is de bestuurder alleen aansprakelijk tegenover de rechtspersoon als hem een (voldoende) ernstig verwijt kan worden gemaakt. Ongeacht of de rechtspersoon ageert uit hoofde van art. 2:9 of 6:162 BW.^[48] Zo wordt voorkomen dat bestuurders hun handelen in onwenselijke mate laten bepalen door defensieve overwegingen. In voornoemde gevallen geldt de verzwaarde aansprakelijkheidsnorm van art. 2:9 BW ook als de bestuurder wordt aangesproken uit hoofde van onrechtmatige daad door een aandeelhouder^[49] of een andere benadeelde.^[50]

Heeft de commissaris gehandeld binnen zijn taakvervulling of in het daarvan te onderscheiden geval dat de verweten onrechtmatige daad in zodanig verband staat met die taakvervulling of uitvoering dat de strekking van art. 2:9 BW zich tegen een verdergaande aansprakelijkheid verzet, dan geldt de verzwaarde aansprakelijkheidsnorm *mutatis mutandis* ook voor die commissaris wanneer een benadeelde hem aanspreekt op grond van onrechtmatige daad.^[51] Datzelfde geldt voor de feitelijk beleidsbepaler, inclusief diegene als bedoeld in art. 2:151/261 BW.^[52] De norm van art. 2:9 BW blijft evenwel buiten toepassing als de benadeelde een aandeelhouder aanspreekt die geen bestuurder, commissaris of feitelijk beleidsbepaler is.

Als de bestuurder, commissaris of feitelijk beleidsbepaler heeft gehandeld in de hiervoor genoemde gevallen^[53] moet in het kader van de toerekening worden beoordeeld of hem een ernstig verwijt kan worden gemaakt.^[54]

Ook het gerechtshof te Amsterdam meende in zijn arrest van 17 november 2009 dat de norm van art. 2:9 BW een rol speelt bij de vraag naar aansprakelijkheid van bestuurders op grond van art. 6:166 BW.^[55] Nadat het hof had vastgesteld dat een voormalig bestuurder hoofdelijk aansprakelijk kon worden gehouden op grond van art. 6:166 BW (en 6:102 BW) voor het tezamen met voormalige werknemers voor eigen gewin toe-eigenen van provisies, onderzocht het hof vervolgens of de voormalig bestuurder ook een persoonlijk ernstig verwijt kon worden gemaakt. Dat bleek het geval, waardoor de voormalig bestuurder daadwerkelijk aansprakelijk was jegens de vennootschap.^[56] Waar wij dus menen dat de norm van art. 2:9 BW een rol speelt bij de toerekening, zou op grond van deze

uitspraak ook kunnen worden verdedigd dat zij pas aan bod komt bij wijze van slottoets. Dus nadat alle in paragraaf 3 geformuleerde vereisten voor aansprakelijkheid ex art. 6:166 BW zijn doorlopen en nadat aansprakelijkheid op grond van dat artikel gegeven is.^[57]

d. De handeling die de facto schade toebracht moet een onrechtmatige daad jegens de benadeelde opleveren

Ten slotte het laatste vereiste voor aansprakelijkheid ex art. 6:166 BW. De handeling of handelingen die de schade feitelijk hebben toegebracht moeten een onrechtmatige daad in de zin van art. 6:162 BW opleveren jegens de benadeelde. Voor dit vereiste verwijzen wij naar hetgeen wij hierover in paragraaf 3 hebben geschreven. Wat dat betreft niets nieuws onder de zon.

Het voorgaande leidt tot de volgende conclusie. Op grond van art. 6:166 BW kan een benadeelde onder omstandigheden niet alleen de rechtspersoon of rechtspersonen maar ook dier bestuurders, commissarissen, feitelijk beleidsbepalers en/of aandeelhouders hoofdelijk aanspreken.

6. Voordelen van art. 6:166 BW

Art. 6:166 BW heeft een aantal voordelen, die hierna niet onbesproken mogen blijven.

Ten eerste hoeft een benadeelde niet aan te tonen wie de onrechtmatige daad heeft gepleegd en wie precies de schade heeft veroorzaakt.^[58] Dat moet hij wel op grond van art. 6:162 BW.^[59]

Met het vorige punt hangt een tweede voordeel samen. Niet vereist is dat de groepsgenoten de schade zelf hebben veroorzaakt. Zelfs wanneer vast staat dat één of meer andere leden van de groep de schade hebben veroorzaakt staat dat niet in de weg aan aansprakelijkheid van de overige leden van de groep.^[60] De (rechts)personen die hebben deelgenomen aan de verweten handeling(en) in groepsverband kunnen zich dus niet disculperen met de stelling dat hun eigen handeling niet tot de schade heeft geleid. Zo staat buiten twijfel dat ook de personen op de achtergrond, de stille krachten, de denkers en de (zuivere) meelopers aansprakelijk kunnen worden gehouden. Denk bijvoorbeeld aan de investeerder/aandeelhouder die voor het benodigde geld heeft gezorgd of de bestuurder die kennis had van de voornemens van zijn medebestuurder en diens handelen accepteerde.

Ten derde brengt art. 6:166 BW een bewijslastverlichting mee. Zo hoeft de benadeelde niet aan te tonen dat de gedraging waardoor de schade is toegebracht ook zelf en dus los van de gedragingen in groepsverband een onrechtmatige daad van de dader oplevert op grond van art. 6:162 BW.^[61]

Tot slot is er het grote voordeel van de hoofdelijke aansprakelijkheid. De benadeelde kan kiezen wie hij aanspreekt.^[62] Hij kan er zelfs voor kiezen om degene die *de facto* de schade heeft veroorzaakt niet aan te spreken. Zo kan de benadeelde gelijk verhaal zoeken op de meest kapitaalkrachtige partij of de partij met (de meeste) activa in Nederland. Ook kan de benadeelde er vanwege andere redenen voor kiezen niet de feitelijk schadeveroorzaker aan te spreken. Hij hoeft in geen geval aan te tonen dat verhaal op de rechtspersoon feitelijk onmogelijk is of niet mogelijk lijkt te zijn.^[63]

7. Een praktijkvoorbeeld

Na voorgaande theoretische beschouwingen nu een praktijkvoorbeeld. Eind 2008 hadden Kantoor voor Klanten B.V.B.A en Kantoor voor Klantenservice B.V. spookfacturen gestuurd naar een groot aantal partijen in Nederland. Daarbij hadden zij de illusie gewekt dat het ging om facturen van de Kamer van Koophandel. Het hele plan was uitgewerkt en ter hand genomen door de respectievelijke bestuurders en aandeelhouders van die entiteiten alsook derden. Toen de Kamer van Koophandel bekend werd met die spookfacturen heeft zij onder meer gevorderd om alle betrokken partijen hoofdelijk te veroordelen tot betaling van de door haar geleden schade wegens inbreuk van haar intellectuele eigendomsrechten en misleiding.

In r.o. 5.19 van haar tussenvonnis van 30 juni 2010^[64] stelde de Rechtbank Rotterdam voorop dat in elk geval Kantoor voor Klanten op grond van onrechtmatige daad aansprakelijk is voor de inbreuken op het intellectuele eigendomsrecht en de misleiding. Daarna kwam de vraag naar groepsaansprakelijkheid ex art. 6:166 BW aan de orde:

“Indien aan die vereisten is voldaan, kan ieder van Kantoor voor Klanten c.s. aansprakelijk worden gehouden, waaraan dan niet in de weg staat dat onder bepaalde voorwaarden tevens bestuurders van rechtspersonen of feitelijk leidinggevers aansprakelijk kunnen worden gehouden voor gedragingen van die rechtspersonen.”^[65]

Na deze overweging onderzocht de rechtbank vervolgens of was voldaan aan de vereisten voor aansprakelijkheid op grond van art. 6:166 BW. Naar aanleiding daarvan kwam zij tot de volgende conclusie:

“Op grond van hetgeen hiervoor is vermeld onder 5.25 tot en met 5.47, een en ander in onderling verband en samenhang bezien, komt de rechtbank tot het oordeel dat sprake is geweest van onrechtmatig handelen in groepsverband, waaraan de verschillende deelnemers, te weten Kantoor voor Klanten, [gedaagde sub 3], [gedaagde sub 4], [gedaagde sub 5], [gedaagde sub 6], [gedaagde sub 7] en Kantoor voor Klantenservice, elk bewust hebben bijgedragen. Er was een plan gemaakt (‘concept’), waarvoor een groot aantal onderling op elkaar afgestemde activiteiten nodig was (zie onder 5.23) en samenwerking vereist was. Het schadeveroorzakend onrechtmatig handelen gebeurde in naam van de daartoe opgerichte rechtspersoon Kantoor voor Klanten, de natuurlijke personen hadden elk één of meer taken op zich genomen en ook Kantoor voor Klantenservice had een rol. Voor alle deelnemers – ten aanzien van de twee rechtspersonen: hun bestuurders – was duidelijk wat het ‘concept’ inhield en moet ook duidelijk zijn geweest dat de uitvoering ervan tot aanmerkelijke schade zou kunnen leiden, zowel voor de zeer omvangrijke groep van geadresseerde ondernemingen als voor Kamer van Koophandel. Dit heeft hen echter niet ervan weerhouden om bij te dragen aan de voorbereiding en uitvoering van het ‘concept’. Er zijn geen omstandigheden gesteld of gebleken op grond waarvan het deelnemen niet aan ieder van de deelnemers zou kunnen worden toegerekend. Niet is bestreden dat het onrechtmatig handelen tot schade heeft geleid. Dat betekent dat Kantoor voor Klanten c.s. daarvoor hoofdelijk aansprakelijk zijn.”^[66]

Vervolgens zijn Kantoor voor Klanten, Kantoor voor Klantenservice, hun bestuurders, aandeelhouders en de betrokken derden bij eindvonnis van 10 augustus 2011^[67] hoofdelijk veroordeeld tot betaling van de door de Kamer van Koophandel geleden schade.

Wij kunnen ons vinden in de aanpak van de rechtbank. Het is namelijk niet meer dan redelijk dat fraudeurs zich niet kunnen verschuilen achter Nederlandse en buitenlandse vennootschappen. In zo’n

geval staat wat ons betreft buiten discussie dat de verweten handelingen in het maatschappelijk verkeer niet alleen voor rekening van die entiteiten behoren te komen.

Noch in het tussenvonnissen noch in het eindvonnis kwam evenwel aan de orde of de bestuurders en feitelijk beleidsbepalers een (voldoende) ernstig verwijt kon worden gemaakt in de zin van art. 2:9 BW. Dat had de rechtbank wel moeten onderzoeken. Maar de uitkomst was er niet anders door geworden. Zo mag immers worden aangenomen dat bestuurders en feitelijk beleidsbepalers wier handelen in wezen slechts tot doel had om derden een loer te draaien een ernstig verwijt kan worden gemaakt.

8. Conclusie

Gezien het hiervoor gereveleerde menen wij te mogen concluderen dat art. 6:166 BW een te weinig benutte grond is voor (groeps)aansprakelijkheid van rechtspersonen, hun functionarissen en aandeelhouders. Het artikel verdient het om vaker te worden ingeroepen.

Voetnoten

[1]

Mr. N. Peters is advocaat bij Banning N.V. alsmede docent en buiten-promovendus aan de RUG. Mr. M. Goorts is eveneens advocaat bij Banning N.V.

[2]

Rb. Rotterdam 30 juni 2010, [LJN BN4213](#) (*KvK/Kantoor voor Klanten I*) en Rb. Rotterdam 10 augustus 2011, [LJN BR6484](#) (*KvK/Kantoor voor Klanten II*). Deze uitspraken komen in par. 4 met andere uitspraken aan de orde en worden in par. 7 als praktijkvoorbeeld uitgebreid besproken.

[3]

Vgl. R.J.B. Boonekamp, *Onrechtmatige daad in groepsverband volgens NBW* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 1990, p. 30 (hierna: Boonekamp 1990).

[4]

Vgl. Boonekamp 1990, p. 31, waar hij stelt dat de aansprakelijkheid van de deelnemers aan het groepshandelen berust op eigen onrechtmatig gedrag. Zie ook D.A.M.H.W. Strik, *Grondslagen bestuurdersaansprakelijkheid: een maatpak voor de boardroom* (diss. Rotterdam), Deventer: Kluwer 2010, p. 94.

[5]

Parl. Gesch. Boek 6, p. 662.

[6]

Vgl. A-G Spier in punt 5.45 van zijn conclusie voor HR 23 mei 2003, [LJN AF5099](#).

[7]

In het strafrecht bestaat hierover onduidelijkheid. Zo werden in de *Nijmeegse scooter*-zaak (Hof Arnhem 29 mei 2012, [LJN BW6759](#)) 2 verdachten vrijgesproken van (mede)plegen van doodslag, dood door schuld in het verkeer en gevaarzetting op de weg, omdat niet vastgesteld kon worden wie van hen de scooter had bestuurd waarmee het slachtoffer was aangereden. Het OM heeft cassatie ingesteld.

[8]

Vgl. *Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV* 2010/127* en Boonekamp, *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:166 BW. Zie voor een uitgebreide uiteenzetting van deze vereisten Boonekamp 1990.

[9]

Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV* 2010/127 en Boonekamp, *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:166 BW, aant. 4.

[10]

Boonekamp 1990, p. 152-159 en Boonekamp, *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:166 BW, aant. 5.1.

[11]

In gelijke zin Boonekamp 1990, p. 142.

[12]

Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV* 2010/127.

[13]

Rb. 's-Gravenhage 14 maart 2012, *IEPT* 20120314 (*Thuiskopie/Dexxon*), r.o. 4.8.

[14]

Rb. Amsterdam 31 mei 1995, *NJ* 1996/172 (*Rheinland/Stibbe*).

[15]

Rb. 's-Hertogenbosch 16 juni 2004, *NJF* 2004/525.

[16]

Vgl. onder meer Hof Amsterdam 22 juli 1999, *NJ* 2000/594 (*X/Mol*), r.o. 4.7 en Rb. Breda 26 november 2008, *NJ* 2009/113, r.o. 3.10.3.

[17]

Parl. Gesch. Boek 6, p. 663.

[18]

Vgl. Boonekamp 1990, p. 125-136, die zich baseert op het woord 'aldus' in art. 6:166 BW.

[19]

Rb. Arnhem 17 december 2003, *NJF* 2004/230, r.o. 14. Vgl. ook Rb. 's-Gravenhage 9 november 2005, *NJF* 2006/94, r.o. 3.4.

[20]

Parl. Gesch. Boek 6, p. 663 en *Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV** 2010/127.

[21]

Boonekamp 1990, p. 51.

[22]

Boonekamp 1990, p. 69.

[23]

Althans waarvoor geen gemeenschappelijk bewustzijn bestond.

[24]

Parl. Gesch. Boek 6, p. 662-665.

[25]

Zie ook R.H. Stutterheim, 'Groepsaansprakelijkheid ex artikel 6:166 BW: een overbodige en ongewenste regeling', *NJB* 2002, p. 655.

[26]

Boonekamp 1990, p. 97-108 en Boonekamp, *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:166 BW, aant. 3.

[27]

Het vermogensrecht moet ruim worden opgevat. Het staat wat dat betreft tegenover het familierecht (Parl. Gesch. Boek 2 BW, p. 115). Dat betekent dat de term 'vermogensrecht' ruimer is dan alleen het vermogensrecht uit Boek 3 BW (Huizink, *GS Rechtspersonen*, art. 2:5 BW, aant. 3).

[28]

Boonekamp 1990, p. 66 en 212-216 alsmede A-G Wattel in zijn conclusie van 2 december 2004, [LJN AS3574](#), noot 31. Impliciet in gelijke zin P.A. Kottenhagen-Edzes, 'Milieuschade die het gevolg is van meer dan een oorzaak', *NJB* 1989, afl. 37, p. 1334-1340.

[29]

In gelijke zin Boonekamp, *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:166 BW, aant. 3.

[30]

Rb. Almelo 22 februari 2006, *NJF 2006/610 (Aegon Nederland/H.H.T. Holding)*.

[31]

Hof Arnhem 4 februari 2003, [LJN AF5278](#) (*Dr. Rath/Staat*).

[32]

Rb. Rotterdam 30 juni 2010, [LJN BN4213](#) (*KvK/Kantoor voor Klanten I*) en Rb. Rotterdam 10 augustus 2011, [LJN BR6484](#) (*KvK/Kantoor voor Klanten II*). Deze uitspraken worden nader besproken in par. 7.

[33]

Vanzelfsprekend gaat het dan niet om aandeelhouders die enkel kapitaal ter beschikking hebben gesteld en die niet betrokken zijn geweest bij de gewraakte handelingen.

[34]

Vgl. *Asser/Maeijer, Van Solinge & NieuweWeme 2-II** 2009/469.

[35]

Combinaties zijn mogelijk.

[36]

HR 6 april 1979, *NJ 1980/34*, m.nt. Brunner (*Kleuterschool Babbel*).

[37]

M.M. Mendel in punt 4 van zijn noot bij HR 4 oktober 1991, *NJ 1992/410 (Anthony Veder Gas Carriers)*.

[38]

HR 11 november 2005, *NJ 2007/231*, m.nt. Vranken (*Voorluijs*), r.o. 3.6.

[39]

Vgl. J.W. Hoekzema, *Kwalitatieve aansprakelijkheid voor ondergeschikten en aansprakelijkheid voor eigen onrechtmatige daad: een rechtsvergelijkende studie* (diss. Groningen), Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2000, p. 107-112.

[40]

Zie uitgebreid S.N. de Valk, *Aansprakelijkheid van leidinggevenden* (diss. Groningen), Deventer: Kluwer 2009, p. 60 (hierna: De Valk 2009).

[41]

P. van Schilfgaarde & J. Winter, *Van de BV en de NV*, Deventer: Kluwer 2009, p. 205.

[42]

Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV* 2010/331.

[43]

Hof Amsterdam 17 maart 1976, *NJ 1977/525*.

[44]

Aangezien samenloop van aansprakelijkheid mogelijk is (vgl. *Asser/Maeijer 2-II* 1997/115 en De Valk 2009, p. 128-142) kan worden gesteld dat in die situaties de handeling van de natuurlijke persoon niet altijd alleen heeft te gelden als gedraging van de rechtspersoon, maar onder omstandigheden ook gezien moet blijven worden als zijn eigen gedraging. Zonder eigen gedraging immers geen aansprakelijkheid. Vgl. ook de conclusie van L. Timmerman van 10 augustus 2012, nr. 11/03296.

[45]

De natuurlijke persoon waarvan gesteld kan worden dat hij heeft bewerkstelligd of toegelaten dat de rechtspersoon zijn wettelijke verplichting schendt, kan ook zelfstandig uit hoofde van onrechtmatige daad aansprakelijk zijn. Zie HR 8 december 2006, *NJ 2006/659 (Ontvanger/Roelofsen)*, r.o. 3.5.

[46]

Ontleend aan HR 13 oktober 2000, *NJ* 2000/698, m.nt. Maeijer (*Rainbow*), r.o. 3.5.

[47]

HR 2 maart 2007, *JOR* 2007/137, m.nt. Olden (*Holding Nutsbedrijf Westland I*), r.o. 3.4.4.

[48]

Vgl. J.B. Wezeman, *Ondernemingsrecht* 2007/67.

[49]

HR 20 juni 2008, *JOR* 2008/260, m.nt. Borrius (*Willemsen/NOM*).

[50]

Dat kan worden afgeleid uit HR 8 december 2006, *NJ* 2006/659 (*Ontvanger/Roelofsen*), r.o. 3.5.

[51]

De vennootschap kan de commissarissen hoofdelijk aanspreken via art. 2:149/259 BW jo. art. 2:9 BW.

[52]

De vennootschap kan de personen als bedoeld in art. 2:151/261 BW (hoofdelijk) aanspreken op grond van art. 2:9 BW. Of dat ook kan ten aanzien van andere feitelijke beleidsbepalers is omstreden. Bevestigend lijkt Rb. Zwolle 23 maart 2009, [LJN BJ5138](#).

[53]

In andere gevallen speelt de verzwaarde aansprakelijkheidsnorm van art. 2:9 BW dus geen rol.

[54]

In gelijke zin D.A.M.H.W. Strik, *Ondernemingsrecht* 2009/156 en Huizink, *GS Rechtspersonen*, art. 2:9 BW, aant. 14.5 voor aansprakelijkheid ex art. 6:162 BW. Zie ook R.F. van den Heuvel & M.M. Huijzen, 'Eén maatstaf voor de externe aansprakelijkheid van bestuurders en ondergeschikten', in: M. Holtzer, A.F.J.A. Leijten & D.J. Oranje, *Geschriften vanwege de Vereniging Corporate Litigation 2011-2012*, Deventer: Kluwer 2012, p. 259-279, inclusief een overzicht van andere standpunten.

[55]

Hof Amsterdam 17 november 2009, *JOR* 2010/89, m.nt. Olden (*Holding Nutsbedrijf Westland II*).

[56]

R.o. 4.23.

[57]

In gelijke zin B.F. Assink in zijn noot bij Hof Leeuwarden 30 januari 2008, *JOR* 2008/89 (*Bokma*) voor aansprakelijkheid ex art. 6:162 BW.

[58]

Zie V.A.M. van der Burg, 'De onrechtmatige daad gepleegd in groepsverband', *WPNR* 1969/5065, p. 499.

[59]

Boonekamp (diss.), p. 166.

[60]

J. Spier, *WPNR* 1991/6029, p. 858.

[61]

Boonekamp 1990, p. 167.

[62]

Zie ook Boonekamp 1990, p. 171.

[63]

Dat moet wel in de conventionele bestuurdersaansprakelijkheidssituaties (Huizink, *GS Rechtspersonen*, art. 2:9 BW, aant. 14.1).

[64]

Rb. Rotterdam 30 juni 2010, [LJN BN4213](#) (*KvK/Kantoor voor Klanten I*).

[65]

R.o. 5.21.

[66]

R.o. 5.48.

[67]

Rb. Rotterdam 10 augustus 2011, [LJN BR6484](#) (*KvK/Kantoor voor Klanten II*).